

‘रथ’ : एक आकलन.

वासुदेव सावंत.

विरतुत भाषिक अवकाश असणारा कादंबरी हा स्वभावतःच वास्तवाभिमुख असा वाङ्मय प्रकार आहे. किंबहुना कादंबरी म्हणजे गद्याच्या माध्यमातून वास्तवाला दिलेला प्रतिसादच होय. म्हणून कादंबरीच्या वाङ्मयीन गुणवत्तेचा विचार करताना तिच्या वास्तवाभिमुखतेचा मुद्दा प्रामुख्याने लक्षात घ्यावा लागतो. कादंबरीरूपाने लेखकाने वास्तवाला दिलेला हा प्रतिसाद म्हणजे वास्तवाचे केवळ तटस्थ, वस्तुनिष्ठ चित्रण नसते, तर ते लेखकाने प्रस्तुत केलेले वास्तवाचे आकलन असते. ज्यावेळी स्वतःची काही एक मूल्यदृष्टी किंवा नैतिक भूमिका स्वीकारून लेखक कादंबरीमध्ये वास्तवाची मांडणी करीत असतो त्यावेळी कादंबरीतील वास्तवचित्रणाला वास्तवाच्या आकलनाचे स्वरूप प्राप्त होत असते. कादंबरीच्या संपूर्ण संरचनेतून लेखकाची मूल्यदृष्टी गर्भित (इम्प्लायड) स्वरूपात व्यक्त होणे हे महत्त्वाचे असते. विशिष्ट नैतिक भूमिका स्वीकारून लिहिणे या अर्थाने जे.पी. सार्त्र म्हणतात त्याप्रमाणे कादंबरीकार हा एक ‘कमिटेड रायटर’ असतो. कादंबरीकाराच्या या नैतिक बांधिलकीचे म्हणजेच त्याच्या मूल्यदृष्टीचे स्वरूप तपासणे हा कादंबरीच्या मूल्यमापनातील मुत्सरा महत्त्वाचा मुद्दा होय. कादंबरीच्या वाङ्मयीन आकलनाच्या संदर्भात ही भूमिका द्योबळमानाने पुढे ठेवून रंगनाथ पठारे यांच्या ‘रथ’ कादंबरीचा विचार करता येईल.

गेल्या दशकात मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात उदयाला आलेल्या लेखकांमध्ये सर्वाधिक लक्षनेत्रात कादंबरीकार रंगनाथ पठारे हेच आहेत. सातत्यपूर्वक कादंबरीलेखन करून आपल्या कृतींनी त्यांनी मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात स्वतःचे निश्चित स्थान निर्माण केलेले आहे. कोणत्याही एखाद्या कादंबरीकाराच्या अथवा वाङ्मयीन संप्रदायाच्या प्रभावापासून मुक्त असणारी त्यांची कादंबरी स्वतःच्या वेगळेपणाने उरून दिसणारी आढे. आपल्या कादंब-यांतून विविध आशयसूत्रे विविध पध्दतीने मांडून एकसूरीपणा किंवा

कथात्मक बंध रचला जातो. या संमेलनाची पूर्वतयारी व त्याची सांगता अशा सुमारे महिनाभरात घडणाऱ्या विविध घटनांमधून कादंबरीचे दुहेरी आशयसूत्र विकसित होत जाते. ग्रामीण साहित्य संमेलनाच्या मुख्य घटनेच्या अनुषंगाने मराठी वाङ्मयविश्वाचे दर्शन घडविणाऱ्या इतर अनेक घटना कादंबरीत येतात. साहित्यविश्वात वावरणाऱ्या अनेक लहान-मोठ्या व्यक्ती भेटतात. प्रा. कानवडे सारखा उत्साही कार्यकर्ता, 'वाङ्मय' मध्ये ज्याची एकच कथा छापून आलेली असा प्रा. पाटलांसारखा नवोदित लेखक, मराठी साहित्यविश्वात स्वतःचा विलक्षण दबदबा निर्माण केलेले, 'वाङ्मय'चे मितभाषी संपादक श्री. केळकर, केळकरांचा व्यत्यास वाटावे असे खुलुमखुलु स्वभावाचे संपादक बानूराव जेस्ते, सामान्य दर्जाच्या शुगारकथा लिहिणारे 'महाराष्ट्र'चे संपादक गोखले एका बाजूला तर दुसरीकडे पांढरपेशा जगण्याच्या सगळ्या संकल्पनाच जिथे मोडून पडतात अशा प्रकारचे मनःस्वी जीवन जगणारे ताकदीचे लेखक बापूराव; अशा विविध प्रवृत्तींच्या लेखक संपादकांबरोबरच वेगवेगळ्या वाङ्मयीन भूमिका घेऊन उभे राहिलेले समीक्षक आणि विविध वाङ्मयीन विचारप्रवाह यांचेही दर्शन कादंबरीतून घडते. साहित्याला प्रस्थापितविरोधी लढ्याचे साधन मानणारे मार्क्सवादी संभाजीराव गायकवाड, कलावादी भूमिकेचे समर्थक प्रा. जोशी, साहित्य हे जीवनाचेच एक अंग असल्याने विशुद्ध वाङ्मयीन भूमिका स्वीकारता येत नाही असा जीवनवादी विचार मांडणारे भाऊसाहेब सुभेदार, ग्रामीण साहित्याचे समर्थक शिंदे, तर ग्रामीण साहित्याच्या मर्यादा दाखवून दस्तक साहित्याची बाजू हिरीरीने मांडणारे नामदेव थोरात, या लेखक-समीक्षकांच्या विचारांतून मराठी साहित्यविश्वातील विविध प्रवृत्ती व प्रणालींचा वेध 'रथ' मध्ये घेतला जातो. विविध व्यक्तिमधे होणा-या वाङ्मयीन चर्चा व संवाद, संमेलनातील चर्चा यांच्याद्वारेही साहित्यविश्वाच्या अंतरंगाचे दर्शन घडविले जाते. या सर्वांबरोबरच वाङ्मयीन चळवळीचा राजकीय फायद्यासाठी वापर करून घेणा-या ग्रामीण नेतृत्वाचे चित्रही आमदार मोरे-पाटलांच्या रुपाने उभे केलेले आहे.

अशा प्रकारे समकालीन वाङ्मयविश्वाचे वारतव 'रथ' च्या कथात्मक संरचनेचा रोख मुख्यत्वे रावसाहेब निकमांच्या मानसिक संघर्षांच्या दिशेनेच केंद्रित झालेला आहे, हे संरचनेच्या विश्लेषणातून दाखवून देता येते. 'रथ' चा शेवट जरी फक्त पाहिला तरी त्यावरून बरील विधान स्पष्ट होईल. कादंबरीच्या अगदी सुरुवातीपासूनच रावसाहेबांच्या मनातील द्वंद्वत्मकता दाखविणा-या घटना-प्रसंगांची कुशलतेने गुंफण केलेली आहे. उदा. कादंबरीच्या सुरुवातीलाच रावसाहेब निकमांच्या द्विधा मनः स्थितीचे चित्र उभे केलेले आहे. एका बाजूला कामत दांपत्याकडील काव्यसंधेच्या संपन्न आस्वादाचे आमंत्रण तर दुसरीकडे त्याचवेळी आमदार मोरे यांच्याशी हॉटेल 'रिट्झ' मध्ये ठरलेली भेट अशा दोन परस्पर विरोधी प्रवृत्तींच्या तणात रावसाहेब सापडलेले. कामतांच्या घरचे उच्चभू, सुखद आणि तलम सुगंधी वातावरण रावसाहेबांना हबहबसं वाटणारं, तर दुसरीकडे चळवळ उभी करण्याची उर्मी असा हा ताण आहे. रावसाहेबांच्या मनातील या ताणाचे किंवा द्वंद्वचे क्रमाने होत जाणारे विकसन अन्य विविध प्रसंगांतून प्रभावीपणे दाखविले जाते. या दृष्टीने पारनेकर या पात्राची कादंबरीमध्ये केलेली निर्मिती वैशिष्ट्यपूर्ण वाटते. हे पात्र रावसाहेबांच्या मनातील अंतर्द्वंद्वची तीव्रता स्पष्ट करणारा एक उत्प्रेरक बिंदू म्हणूनच निर्माण करण्यात आलेले आहे असे वाटते. पारनेकरने मुलाखतीच्या वेळी रावसाहेबांना 'तुमची समाजात जाऊन काम करण्याची उर्मी नैसर्गिक की अनैसर्गिक?' असा प्रश्न विचारणे, रावसाहेब अस्वस्थ होऊन भटकत असताना नेमकी पारनेकरादीच त्यांची भेट होणे आणि शेवटी सम्मेलन संपल्यावर पारनेकरला पहिल्याच रावसाहेबांच्या मनातील अस्वस्थतेचा प्रचंड स्फोट होणे

या तीन प्रमुख निवृत्त रावसाहेबांच्या मनातील अंतःसंघर्षांचे क्रमाक्रमाने प्रखर होत जाणारे चित्रण लेखकाने मोठ्या सामर्थ्याने केलेले आहे.

रावसाहेबांच्या मनातील अंतर्द्वंद्वाचे अनेक पैलू आहेत. पण या अंतर्द्वंद्वाचा प्रमुख पैलू असा: आपण एक आत्मनिष्ठ लेखक आहोत याची रावसाहेबांना जाणीव आहे. पण आत्मनिष्ठ लेखक असूनही जे सामाजिक कार्य आपण हाती घेतलेले आहे, त्या कार्याची आपली प्रेरणाही प्रामाणिक आहे, असा त्यांचा विश्वास डळमळित झालेला आहे. आपण हाती घेतलेल्या साहित्य चळवळीमागची प्रेरणा कितपत शुध्द आणि प्रामाणिक आहे, याविषयी रावसाहेब अंतर्मनाच्या पातळीवर कुठे तरी साशंक आहेत. अशा प्रकारची साशंकता असणं याचा अर्थ त्यांचा विवेक जागा आहे. निदान ते आपल्या कार्याबद्दल एकांतात विचार करीत असताना तरी त्यांचा हा विवेक जागा होतो. ग्रामीण साहित्याची चळवळ एका विशुध्द हेतूने सुरू केलेली असली तरी शेवटी साहित्यात बाकी सगळ्या गटांपेक्षा एक मोठा दबावगट निर्माण करणं आणि आपण त्याचे अध्वर्यू बनणं हेच अंतिम साध्य आपण गाठू पहात आहोत काय? म्हणजे स्वतःला वाढवणं हीच आपल्या कार्यामागची खरी प्रेरणा आहे काय? असे प्रश्न रावसाहेबांच्या मनात जागे होतात. ग्रामीण साहित्य चळवळीमध्ये स्वतःचं नेतृत्व त्यांनी ज्या प्रकारे प्रस्थापित केलेलं आहे, त्यावरूनही त्यांच्या मनातील सुप्त महत्त्वाकांक्षेचा प्रत्यय येऊ शकतो. खरे तर ग्रामीण साहित्याची चळवळ जाणीवपूर्वक रावसाहेबांनी स्वतः सुरू केलेलीच नाही. शेवगावच्या कॉलेजवर प्राध्यापकी करणाऱ्या कानवडेनं हौशी ग्रामीण लेखकांना हाताशी धरून 'साहित्य-संवाद' हा छोटासा उपक्रम मुळात सुरू केलेला. वाढत वाढत त्याचं रूपांतर एका ग्रामीण साहित्य संमेलनात होतं. एक निमंत्रित म्हणून रावसाहेबांचा या संमेलनाशी संबंध येतो आणि नंतर हळूहळू कानवडेनी सुरू केलेल्या या साहित्यिक उपक्रमाचे सूत्रधारच रावसाहेब बनतात. रावसाहेबांच्या नेतृत्वाखाली चाललेल्या साहित्य-चळवळीचे स्वरूप त्या उपक्रमाला प्राप्त होते. रावसाहेबांची ही कृती त्यांनी अंगिकारलेल्या कार्यामागील हेतू पूर्णतः विशुध्द नाही हेच सिध्द करते. आपल्या या चळवळीसाठी रावसाहेब ग्रामीण भागातील धनिक बागायतदार, जहागिरदार आणि राजकारणी नेत्यांना हाताशी धरतात. साळुंकेसारख्या मंत्र्यांच्या आशिर्वादाने साहित्य संस्कृती मंडळावर जाण्याची संधीही रावसाहेबांपुढे चालून आलेली आहे. चळवळीसाठी ह्या साहित्यबाह्य गोष्टी त्यांना कराव्या लागत आहेत आणि त्यांच्या कलावंत मनाला या गोष्टीबद्दलची खंत कुठे तरी खोलवर अस्वस्थ करीत आहे. त्यांचा जागा झालेला विवेक त्यांच्या या अस्वस्थतेचं, त्यांच्या मानसिक द्वंद्वाचं कारण आहे. विवेकाचे हे दडपण झुगारण्यासाठी आपल्या व्यवहारवादाचं समर्थनही ते करू पहातात. आपलं कार्य हे ग्रामीण भागातल्या तरूण पिढीची कुचंबणा थांबविण्याचं कार्य आहे, असं ते दुस-यांना व स्वतःलाही पटवून देऊ पहातात. किंवा आपल्या कार्याचे महत्त्व लक्षात घेता ते कार्य प्रामाणिक आहे की अप्रामाणिक असा प्रश्नच उपस्थित होत नाही, असे म्हणून आपल्या विवेकशीलतेला सामोरे जाण्याचे ते टाळू पहातात. आपल्या कार्याचे रावसाहेबांनी केलेले हे समर्थन म्हणजे एक प्रकारचा 'अपराधगंड' (गिल्टी कॉन्सायनेस) च आहे. पण जी विवेकशीलता ते दडपू पहात आहेत, ती पारनेरकरच्या प्रश्नाने पुन्हा जागी होते. त्यामुळे आपल्या कार्याची उर्मी नैसर्गिक की अनैसर्गिक हा पारनेरकरचा प्रश्न वस्तुतः रावसाहेबांना स्वतःलाच पडलेला प्रश्न आहे. म्हणून वरकरणी साधारण व निरूपद्रवी वाटणा-या पारनेरकरच्या प्रश्नाने रावसाहेबांच्या मनाचा तळ ठवळून निघतो आणि मानसिक संघर्ष व अस्वस्थता यांनी ते पछाडून जातात.

वाङ्मयीन चळवळीच्या आधारेने वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करू पहाणे किंवा या चळवळीच्या

निमित्ताने राजकारण्यांना हाताशी धरून काही लाभ पदरात पाऊन घेणं यातून निर्माण होणारा प्रश्न हा व्यक्तिच्या नैतिकतेचा प्रश्न आहे असे म्हणता येईल. पण रावसाहेबांचे अंतर्गत द्वंद्व केवळ नैतिक प्रश्नातून निर्माण झालेले आहे, असे नसून त्याला एक बाइमयीन किंवा कलाव्यवहाराच्या पातळीवरचीही बाजू आहे. म्हणून रावसाहेबांपुढेचा प्रश्न केवळ नैतिक आचरणाचा नसून एका कलावंताचाही आहे. एका बाजूला कलानिर्मिती हा एकव्याचा प्रवास आहे, तिचा सामाजिक बांधिलकीच्या तत्वाशी संबंध नाही असे मानून कलेच्या स्वायत्ततेचा पुरस्कार करणारी भूमिका आणि दुसरीकडे कलाव्यवहाराचा सामाजिक व्यवहाराशी संबंध असतो अशी भूमिका आणि या भूमिकेची निगडित असणाऱ्या बाइमयीन चळवळी या दोन्हीतील योग्य काय आणि अयोग्य काय हा प्रश्नही रावसाहेबांच्या मानसिक संघर्षाच्या मुळाशी आहे. ते स्वतः एका चळवळीचे अध्यक्ष आहेत, पण लेखक म्हणून त्यांची घडण कला आणि कलावंत यांच्या स्वायत्त विडंबला महत्त्व देणाऱ्या बाइमयीपरंपरेत झालेली आहे. त्यामुळे कलावंत म्हणून फक्त आपल्या निर्मितीशी प्रामाणिक रहावं की सामाजिक कर्तव्य म्हणून चळवळी चालवावी या द्वंद्वात रावसाहेब सापडलेले आहेत. गोदानगरच्या साहित्यसंमेलनात विविध वक्त्यांनी मांडलेले विचार ऐकल्यावर रावसाहेबांच्या मनातील हे द्वंद्व अधिकच तीव्र होते. सगळ्याच बाजू, सगळीच प्रतिपादनं योग्य वाटू लागतात. पण या सगळ्या परस्परविरोधी विचारांच्या गुंत्यात भरकटत गेल्यावर शेवटी आपणाला काही एक उत्तर सापडतंय असं रावसाहेबांना वाटू लागतं. कुठंतरी काश दिसल्यासारखं त्यांना वाटतं. सगळ्या परस्परविरोधी वाटणाऱ्या बाइमयीन विचारांचं सार शेवटी एकच आहे. ते म्हणजे कलावंताने स्वतःशी इमान राखले पाहिजे, अशा निष्कर्षावर रावसाहेब येतात. 'कलावंताने स्वतःच जपले पाहिजे, स्वतःशी प्रामाणिक राहिले पाहिजे. कलानिर्मितीच्या प्रक्रियेत सामाजिक जाणिवेचा संबंध येत नाही. कलानिर्मितीच्या वेळी कलावंत हा फक्त कलावंत असतो, तो इतर कुणी नसतो.' अशा कलावादी भूमिकेवर रावसाहेबांच्या विचारांचा लंबक स्थिर होतो. म्हणून आपली ही निश्चित भूमिका पारनेरकरपुढे मांडताना ते म्हणतात 'कलानिर्मितीसाठी चळवळीचा उपयोग होऊ शकेल असं मला वाटत नाही -- कारण चळवळ म्हटली की तत्वज्ञान आलं, भूमिका आली, मग तिला दार्शनिक पाया द्यावा लागतो आणि दर्शन धर्मासारखी असतात!'

इथे रावसाहेबांनी एक निश्चित भूमिका स्वीकारल्यावर त्यांच्या मनातील द्वंद्व वस्तुतः संपायला पाहिजे होते. पण प्रत्यक्षात तसे घडत नाही. 'कलानिर्मितीसाठी चळवळीचा उपयोग नाही, हे तात्त्विक पातळीवर त्यांना पटलेले असले तरी प्रत्यक्षात ते चळवळीपासून मुक्त होऊ शकत नाहीत. त्यांना दिसलेला प्रकाश क्षणिकच ठरतो. चळवळ वाढली पाहिजे ही धडपड चालूच राहाते. त्यासाठी मंत्री-आमदारंशी संबंध वाढवणं, त्यांच्याकडून आर्थिक मदत मिळविण्याची धडपड करणं, साहित्य-संस्कृती मंडळावर स्वतःची वर्षा लवून घेणं या व्यावहारिक गोष्टी रावसाहेब करतच राहतात. चळवळीच्या नावाखाली तडजोडी करताना पुन्हा व्यवहारवाद आणि स्वतःचा विवेक यांच्यातला झगडा प्रखर होतो. स्वतःचा अप्रामाणिकपणा रावसाहेबांना टोचत राहतो. तात्त्विक भूमिका मांडणारे आणि वैचारिक संघर्षाची भाषा करणारे लोक यांचाच रावसाहेबांना मग संताप यायला लागतो. यांच्या मतांची पर्वा आपण का करावी? असं त्यांना वाटू लागतं 'कुणीही उठावं आणि आपल्या मनावर बचक ठेवावा! एवढे दुकळे आपण कधीपासून झाले? मला काय करायचं ते ठरवायला मी समर्थ आहे. तुम्ही मला काहीही सांगू नका. रावसाहेबांना वाटले, हे शुध्दतेचे पूजक आपल्याला जखडू पहाताहेत!' या निवेदनातून रावसाहेबांच्या मनातील चळवळीचं दर्शन उत्तम प्रकारे घडतं. खरेतर रावसाहेबांचा

हा संताप संतापाच्या अनुभूती आणि अप्राधान्यिक वर्तनावरचाच संताप आहे. संमेलन संपल्यावर जेव्हा पारनेरकरची आणि त्यांची भेट होते तेव्हा रावसाहेबांच्या मनातील या संतापाचा स्फोट होतो. पारनेरकरनेच पूर्वी मुळावरील त्या वेळी विचारलेल्या प्रश्नाने रावसाहेबांच्या मनात अस्वस्थतेचं बीज पडलेलं आहे. आता त्यांची ही अस्वस्थता टोकाला पोहोचलेली आहे. म्हणून पारनेरकरला पहाताच अस्वस्थतेचा उद्रेक होतो. पारनेरकरला संतापून जे बोलतात त्यातून ते आपल्या व्यवहारावादाचं समर्थन स्वतः लाच पटविण्याचा प्रयत्न करित आहेत. 'तुम्हाला तुमच्या शुध्दतेची फार घमंड आहे पारनेरकर! -- माझ्यावर नियंत्रण ठेवायचा तुम्हाला काय अधिकार ? तुम्ही मला इमानाच्या गोष्टी काय म्हणून सांगता ? -- माझ्या कार्याच्या प्रेरणा विचारणारे तुम्ही कोण ? निर्मिती, आस्वाद, साक्षीत्व हे बोलायला ठीक. नंतरच्या व्यवहारात त्यांचा संबंध कुठे येतो ?' इत्यादी विधानांतून रावसाहेबांच्या मनात नेमकं काय टोचतंय हे कळून येतं. शेवटी शेवटी तर 'व्यवस्थेत वर जायचं असेल तर पायाखाली काय चेंगरतंय याचा विचार कशाला करायचा?' असं स्वतःच्या व्यवहारावादाचं चक्रे अनैतिक वाटेल असं समर्थनही रावसाहेब करतात. रावसाहेबांच्या या मानसिक उद्रेकाच्या वर्णनाने कादंबरीचा शेवट होतो. कादंबरीचा हा शेवट अत्यंत प्रभावी आहे. कादंबरीच्या प्रारंभापासून क्रमाक्रमाने उत्कट होत जाणारं रावसाहेबांच्या मानसिक द्वंद्वाचं आशयसूत्र लेखकाने शेवटी अत्यंत कुशलतेने एका परमोच्च बिंदूवर नेऊन ठेवलेले आहे. आणि मनोविश्लेषण किंवा संज्ञाप्रवाही निवेदनतंत्राचा वापर न करताही रावसाहेबांच्या मानसिक संघर्षाचं चित्रण अत्यंत प्रत्ययकारी करण्यात लेखकाने चांगलेच यश मिळविलेले आहे.

रावसाहेबांच्या आंतरिक द्वंदाची आणखी एक बाजू या कादंबरीत प्रभावीपणे दाखवली गेलेली आहे. एका बाजूला ग्रामीण जीवनातील अनुभवांचे सच्चे दर्शन घडविणारे लेखक म्हणून रावसाहेबांनी साहित्यविश्वात मोठं स्थान मिळवलेलं आहे, पण दुसरीकडे दैनंदिन जगण्यात मात्र शहरी पांढरपेशा वर्गाचे आदर्श स्वीकारून ते जगत आहेत. मूळची ग्रामीण संवेदनशीलता आणि प्रत्यक्षात मध्यमवर्गीय प्रतिष्ठेच्या संकल्पनांनी जखडलेलं जगणं या दुहेरी पेचात रावसाहेबांची ओढाताण होते आहे. खरे तर शहरवासी झालेल्या आजच्या ग्रामीण माणसांचीच ही प्रातिनिधिक अवस्था आहे. आधुनिक जीवनाला सामोरे जाताना प्रत्येक ग्रामीण व्यक्तीला या द्वैताला तोंड द्यावे लागणं अपरिहार्य आहे. त्यामुळे ग्रामीण साहित्य चळवळीचे पुरस्कर्ते आणि स्वतः ग्रामीण लेखक म्हणून नाव मिळवलेले रावसाहेब वस्तुतः ग्रामीण वास्तवापासून फार दूर आलेले आहेत. रावसाहेबांच्या ग्रामीणतेशी तुटलेल्या या नात्याचे दर्शन कादंबरीमध्ये त्यांच्या बहिणीच्या हकिकतीतून मांडले जाते. रावसाहेबांची अशिक्षित, दरिद्री आणि नवऱ्याच्या छळवादाने गांजलेली बहीण रावसाहेबांच्या घरी येते, तेव्हा तिच्या दुःखाने रावसाहेबांचं हृदय असंख्य बाणांनी विध्द होऊन जातं. पण बहीण मरूबाई आणि तिची मुलगी जना यांच्या आगमनामुळे रावसाहेबांच्या सुरळीत मध्यमवर्गीय जीवनक्रमालाही एक सूक्ष्मसा धक्का बसतो. शहरी प्रतिष्ठेच्या कोणत्याच संकल्पनांमध्ये न बसणारं बहिण आणि भाचीचं बाळबोध वर्तन रावसाहेबांच्या मध्यमवर्गीय मनाला अस्वस्थ करतं. बहीण लवकर परत जावी असं मनातून वाटू लागतं. बहिणीच्या मुलीनं दोन दिवसात आपली शांतता खराब केली म्हणून ते चिडतात. पण आपलं हे चिडणं योग्य नाही याची जाणीवही त्यांना होते. 'आपण मनानं आणि सवयीनं दुःखापासून, मोकळ्या आमुच्यापासून दूर गेलेय. आपण ग्रामीण गरिबांच्या दुःखाविषयी तळमळीनं बोलतो पण हे दुःख आपल्या जवळ आलं तर त्याला दूर लोटून आपली सुरक्षितता जपतो।' हे सत्य रावसाहेब प्रामाणिकपणे मान्य करतात.

रावसाहेबांच्या मनातील अंतर्द्वंद्वाचे असे विविध पैलू 'रथ' मध्ये नेटकेपणाने मांडले जातात आणि एका लेखकाच्या अंतर्जीवनाचे चित्र प्रत्ययकारकपणे रेखाटले जाते. वाङ्मयीन यशाच्या दृष्टीने 'रथ' कादंबरीची ही एक जमेची बाजू आहे.

'रथ' मध्ये रावसाहेबांच्या अंतःसंघर्षाचे, द्वंद्वाचे हे जे चित्रण केलेले आहे, त्यामागे लेखकाचे उद्दिष्ट काय आहे? या चित्रणातून पठारे काय सूचित करू पहात आहेत? असा एक प्रश्न ही कादंबरी वाचल्यावर उभा राहतो. मराठीतल्या ग्रामीण साहित्य चळवळीविषयी लेखकाला काही सांगायचे आहे काय? एका प्रस्थापिताविरोधी चळवळ उभी करू पहाणा-या लेखकाला कोणत्या संघर्षाला सामोरे जावे लागते हे दाखवायचे आहे काय? एखाद्या आत्ममग्न लेखकाने स्वतःच्या प्रकृतीस विरोधी असे चळवळीचे कार्य स्वीकारणे योग्य ठरत नाही असे सूचित करायचे आहे काय? की चळवळीच्या आधारेने वैयक्तिक हितसंबंध साधू पहाणाऱ्या, चळवळीच्या करियरिस्ट नेतृत्वाचा दांभिकपणा दाखवून बायचा आहे? ग्रामीण साहित्य चळवळ आणि तिचे नेतृत्व यांच्यातील विरोधाभास व विसंगतीचे दर्शन घडविण्याचा हेतू यामागे आहे काय? यापैकी कोणताच एक निश्चित निष्कर्ष 'रथ' कादंबरी वाचून काढता येत नाही. कारण 'रथ' मधील आशयद्रव्याची मांडणी लेखक फार तटस्थपणे करीत आहे असे जाणवते. त्यामुळे या सगळ्या चित्रणामागे लेखकाचा हेतू काय किंवा त्याची दृष्टी काय याबद्दल संदिग्धता निर्माण होते. कादंबरीतील घटना-पात्रांकडे वाचकांनी कोणत्या परिप्रेक्षातून पहावे हे लेखकाने सूचित करणे आवश्यकच असते. त्यासाठी कादंबरीतील आशयद्रव्याच्या मांडणीतून लेखकाचा काही एक मूल्यविवेक किंवा भूमिका प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे व्यक्त व्हावी लागते. पण 'रथ' मध्ये लेखकाच्या या मूल्यविवेकाचं पुरेशा स्पष्टपणे दर्शन घडत नाही. त्यामुळे कादंबरीच्या एकूण मांडणीत काही त्रुटी निर्माण होतात असे जाणवते.

या कादंबरीच्या मलपृष्ठावर ब्लर्ब म्हणून कादंबरीतलेच 'ही काही एकट्यादुकट्या माणसाची चळवळ नाही. हा जगन्नाथाचा रथ आहे---' हे अवतरण छापलेले आहे. या ब्लर्बवरून 'रथ' कादंबरीचा मुख्य हेतू किंवा तिचे मुख्य आशयसूत्र चळवळीचे चित्रण करणे हेच आहे, असा ग्रह होतो. पण प्रत्यक्षात कादंबरीची संरचना मात्र रावसाहेबांच्या मानसिक संघर्षाभोवती केंद्रित झालेली आहे. हा संघर्षही पुन्हा व्यक्तिकेंद्रित स्वरूपातच प्राधान्याने मांडला जातो. त्यामुळे कादंबरीच्या 'ब्लर्ब' मधून सूचित होणारा हेतू आणि प्रत्यक्षात कादंबरीची संरचना यात तफावत पडते. कादंबरीच्या उद्दिष्टाबद्दलची लेखकाची अनिश्चितता या तफावतीतून स्पष्ट होते.

चळवळीचे वर्णन करताना 'जगन्नाथाचा रथ' ही जी प्रतिमा वापरलेली आहे, ती सूचक आहे. लेखक या चळवळीकडे एक महत्त्वाची घटना म्हणून आस्थेवाईकपणे पहातो आहे, हे या प्रतिमेच्या वापरातून सूचित होते. पण कादंबरीमध्ये मात्र लेखक चळवळीच्या बाजूचा दृष्टिकोण घेऊन लिहितो आहे, किंवा वाचकाच्या मनात चळवळीबद्दल सहानुभूती निर्माण व्हावी अशा चाक्षुसविंदूतून चळवळीचे चित्रण करतो आहे, असेही निश्चितपणे म्हणता येत नाही. कारण कादंबरीत या चळवळीच्या काही मर्यादाही लेखक दाखवू पहात आहे. ही वाङ्मयीन चळवळ शेवटी एका विशिष्ट जातिसमूहाची चळवळ बनत जाते आहे, असे दाखवले जाते. या चळवळीच्या निर्मितीमागचा रावसाहेबांचा हेतू पुरेसा विशुद्ध किंवा प्रामाणिक नाही असेही सूचित केलेले आहे. एवढेच नव्हे तर 'साहित्यनिर्मितीसाठी चळवळीचा काही उपयोग नाही' हे सत्य पटूनही व्यक्तिगत महत्त्वांकडे साठी चळवळ पुढे चालविली जात आहे असेही दाखविलेले आहे. याचा सरळ अर्थ असा आहे की

साहित्यात चळवळ आणि तिच्यामागील सामाजिक भूमिका हे एकदोन असून ही चळवळ म्हणजे एका लेखकाचा मूलभूत साहित्याचा स्वाभावी प्रयत्न आहे. पण ग्रामीण साहित्य चळवळीबद्दल असा स्पष्ट टीकात्मक दृष्टिकोण स्वीकारून चळवळीचे सात्यरूपय दांबिकांच्या हेतूने 'रथ' कादंबरी लिहिलेली आहे, असेही ठामपणे म्हणता येत नाही. कारण चळवळीचे समर्थन करणारे मुद्देही कादंबरीत मांडले गेलेले आहेत. रावसाहेबांच्या विचारातून, मुलाखतीतून ग्रामीण साहित्य चळवळीची नाजू मांडण्यात आलेली आहे. चळवळ म्हणजे जगनाचाच रथ आहे, अशा विधानातून चळवळीचा गौरवही केलेला आहे. येथे कदाचित असे म्हणता येईल की चळवळीचे समर्थन रावसाहेब या पात्राने केलेले आहे, 'रथ' च्या लेखकाने नव्हे. पण तरीही प्रश्न असा उरतोच की रावसाहेब या पात्राने केलेल्या समर्थनाविषयी लेखकाला काय म्हणाव्यचे आहे? रावसाहेबांची भूमिका लेखकाला मान्य आहे की अपमान्य? पण याबाबत लेखकाने काही निश्चित दृष्टिकोण स्वीकारलेला आहे असे दिसत नाही. त्यामुळे 'रथ' मध्ये ग्रामीण साहित्य चळवळीचे समर्थनही पुरेद्या स्पष्टपणे येत नाही किंवा या चळवळीचे टीकात्मक दृष्टिकोणातून केलेले परीक्षण म्हणूनही 'रथ' कडे ठामपणे पहाता येत नाही.

भूमिकेच्या या संदिग्धतेचा परिणाम कादंबरीतील रावसाहेबांच्या व्यक्तिरेखेवरही झालेला आहे. रावसाहेबांच्या व्यक्तिचित्रणातही काही कच्चे दुवे आढळतात. रावसाहेबांच्या व्यक्तिचित्राकडे पहाण्याची 'रथ' च्या लेखकाची भूमिका सहानुभूतीची आहे की टीकात्मक? या प्रश्नाचेही निश्चित उत्तर देणे कठीण आहे. रावसाहेबांच्या मानसिक संघर्षाचे चित्रण ज्या प्रभावीपणे कादंबरीत येते त्यावरून रावसाहेबांविषयी वाचकांच्या मनात सहानुभूती निर्माण व्हावी असा लेखकाचा हेतू असावा असे वाटते. पण दुसरीकडे रावसाहेबांच्या अप्रामाणिकपणाचे, चळवळीच्या नावाखाली व्यक्तिगत हित साधू पहाण्याच्या प्रकृतीचे दर्शन घडविले जाते. 'तुम्हाला वर जायचं असेल तर पायाखाली कोण चेंगरतय याचा विचार कशाला करायचा?' असं म्हणण्याइतपत ज्या रावसाहेबांचं नैतिक अधःपतन झालेलं आहे, त्यांच्याविषयी सहानुभूती वाटणं फारसं शक्य नाही. पण रावसाहेबांच्या या अप्रामाणिकपणाची, दांबिकतेची कठोर चिकित्साही लेखकाने केलेली दिसत नाही.

रावसाहेब ज्या ग्रामीण साहित्य चळवळीचे प्रवर्तक आहेत अशा चळवळीची प्रकृतीच प्रस्थापित साहित्यव्यवस्थेच्या विरोधी असते. त्यामुळे अशा चळवळीमागे एक प्रस्थापित - विरोधी अशी वाङ्मयीन, वैचारिक भूमिका असणे आवश्यक असते. पण अशी प्रस्थापित विरोधी वाङ्मयीन भूमिका रावसाहेबांनी घेतलेली दिसत नाही. उलट वाङ्मयीन भूमिकेबाबत त्यांच्या मनात फार गोंधळच आहे. रावसाहेबांच्या मनातील या वैचारिक गोंधळाचे दर्शन 'रथ' मध्ये घडते, पण या वैचारिक गोंधळाचे नेमके मूल्यमापन मात्र कादंबरीत येत नाही.

पारनेरकरला दिलेल्या मुलाखतीत रावसाहेबांनी चळवळीमागील भूमिका अधिक नेमकेपणाने मांडलेली आहे. 'आस्वादाच्या पातळीवर एक कलाकृती म्हणून साहित्याला स्थान असते, हे खरे आहे, पण कलाकृती ही समाजात घडत असते व समाजातच तिला अस्तित्व असते. त्यामुळे ती एक सामाजिक वस्तूही आहे. त्यामुळे सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भातही साहित्याला महत्त्व प्राप्त होते,' साहित्याच्या समाजसापेक्षतेबद्दलची अशी स्पष्ट भूमिका रावसाहेबांनी मुलाखतीमध्ये मांडलेली आहे. रावसाहेबांच्या या मुलाखतीसंबंधी कादंबरीत पुढील निवेदन येते. 'रावसाहेब बोलत होते -- कुठही अडखळण्यासारखं रावसाहेबांच्या दृष्टीनं काहीही नव्हतं. गेली चार-पाच वर्षे ते याविषयावर चिंतन करीत होते.'

चार-पाच वर्षांच्या भूमिकेने रावसाहेबांची वैचारिक भूमिका निश्चित झालेली असूनही गोदानगरच्या साहित्यसंमेलनातील भाषणे आणि चर्चा ऐकून त्यांच्या मनात वैचारिक गोंधळ आणि संभ्रम निर्माण झालेला दाखवलेला आहे. सगळ्याच बाजू, सगळीच प्रतिपादनं त्यांना योग्य वाटू लागतात. सगळ्यात खरी भूमिका कोणती हे कळत नाही. रावसाहेबांचा हा वैचारिक संभ्रम आणि सुरुवातीला आलेले 'चार-पाच वर्षांच्या चिंतनाने त्यांची भूमिका निश्चित झालेली होती' अशा आशयाचे विधान या दोन्हीचा नीट मेळ बसत नाही. वैचारिक गोंधळातून शेवटी रावसाहेबांना निश्चित असं काही एक सापडतं, त्यांना प्रकाश दिसतो. तो कोणता? तर 'साहित्य निर्मितीचा सामाजिक जाणिवेशी काही संबंध नसतो, सामाजिक परिवर्तन, तत्वज्ञान, भूमिका, चळवळ सगळ्या गोष्टी साहित्यनिर्मातीत निरूपयोगी, प्रतिकूल आहेत.' अशा एका कलावादी भूमिकेवर रावसाहेब पोहचतात. मुलाखतीमध्ये रावसाहेबांनी साहित्याच्या समाजसापेक्षतेचा पुरस्कार करणं आणि संमेलनातील केवळ दोन दिवसातील भाषणे ऐकून शेवटी एका कलावादी भूमिकेवर येणं यात मोठीच विसंगती आहे. पण कादंबरीकाराने या विसंगतीचा नेमका निर्देश मात्र केलेला नाही. दुसरे असे की ग्रामीण साहित्य चळवळीच्या प्रवर्तकाने कलावादी, समाजनिरपेक्ष अशा वाङ्मयीन भूमिकेचा पुरस्कार करणं हाच एक मोठा विरोधाभास आहे. पण या विरोधाभासाचे पुरेसे आकलन 'रथ' च्या लेखकाला झालेले आहे असे दिसत नाही. उलट 'एक नवा प्रकाश सापडणे,' अशा शब्दात कलावादी भूमिकेचा गौरवच लेखकाने केलेला आहे.

याचा अर्थ असा की वाङ्मयीन विश्वाचे दर्शन घडविणारी कादंबरी लिहिताना स्वतः कादंबरीचे वाङ्मयीन आकलन सखोल असले पाहिजे. पण या सखोल आकलनाचा पुरेसा प्रत्यय येत नसल्याने रचनादृष्ट्या प्रभावी असूनही 'रथ' अपेक्षित उंची गाठू शकत नाही. ही मर्यादा मान्य करूनही समकालीन वाङ्मयीन विश्वातील वास्तव हेच आशयद्रव्य निवडणारी एक वास्तववादी कादंबरी म्हणून 'रथ' लक्षवेधक ठरते.

